

A kisebbségek és a civil szerveződések jövője az Európai Unióban

Álmok és realitások

I. KORUNK VILÁGTÉNYEZŐI: ÖNKORMÁNYZATOK, CIVIL SZERVEZETEK • „Többség” és „kisebbség” a nemzetállamban és az unióban • Az unió vagy a nemzetállam polgára leszünk? • Ipari-technikai fejlődés, önkormányzatiság, identitáspluralizmus

II. EURÓPA ÉS NEMZETEI A 21. SZÁZADBAN • Európa az etnikai sokszínűség kontinense • A nemzeti identitás természetéről, gyengüléséről, erősödéséről • A 21. század nyelvi kultúrájáról • A 21. század szokáskultúrájáról • Az anyanyelv használata és művelése • A kétkamarás parlament az identitáspluralizmusért

III. AZ ÚJ KUTATÓI MAGATARTÁSRÓL • A kisebbségkutatás tárgya, jellege • Kisebbségkutatás Kelet-Európában • A kutató közéleti aktivitásáról és realitásfelismeréséről • Ma: döntéshelyzet

Aki a jelen alakításával foglalkozik, annak legyen jövőképe. Terve arról, hogy *mit akar*, és ismerete arról, hogy *mit lehet* elérni. A jövőkép szükségyszerűen telve van feltételezéseken nyugvó elképezésekkel. Vagyis a jövőkép álm is, amely egyes pontjain ritkább szálakkal kötődik a mai valósághoz. Ezért tehát vigyázni kell, hogy a jövőkép a *jelen reális lehetőségeinek* felmérésén alapuljon. A jövőkép alternatívákkal számol: minek, milyen megvalósulási *esélye* van? Sőt: a kivitelezési terv a jövőkép mellett a megvalósításhoz *adott eszközökkel*, intézményekkel is számol. S azzal, hogy ezen intézmények vagy eszközök jelen vannak-e vagy jelen lesznek-e a jövőben? Hiszen ettől függhet az elképezések, az álmok megvalósítása.

Mit akarunk, és mi a realitás?

1999. szeptember 10. Feljegyzés. Bevezető előadásként – rövidítve – „Az európai kisebbségi önkormányzati modellek a 21. század küszöbén” c. nemzetközi konferencián hangzott el.

I. KORUNK VILÁGTÉNYEZŐI: ÖNKORMÁNYZATOK, CIVIL SZERVEZETEK

A kisebbségi önkormányzati modellekről tanácskoztunk ma. Arról, hogyan alakíthatják ki az Európában élő etnikai kisebbségek a maguk igazgatási-adminisztratív eszközeit, azaz intézményeit. És arról, hogyan lehetnek ezek az önkormányzatok eszközök ahhoz a törekvésünkhöz, hogy az államokon belül kisebbségben élő nemzeti csoportok megőriz- zék nemzeti identitásukat. Mielőtt azonban részletekbe bocsátkoznánk, fel kell tenni néhány kérdést: *mennyi esély van* egyáltalán arra, hogy a *21. század Európájában az etnikai kisebbségek megmaradjanak* mint közösségi kulturális egységek?

A 21. század érintkezés- kultúrája

Vajon milyen lesz az Európai Unió? Ezt sok tényező fogja meghatá- rozni, de kettő bizonyára döntő szerephez jut: *az egyik* a területigazgatási integráció és ennek hatása a közösségszerveződésre, a *másik* az ipari- technikai forradalom új szakasza, az új emberi érintkezéskultúra.

Először: mindkét tényező várható kihatását témánk, a kisebbségi önkormányzatiság szempontjából. Milyen lesz az Európai Unióban a *terület- és szakigazgatási rendszer*, és milyenek lesznek a területigazgatá- son belül a *jelenlegi államigazgatási keretek*, és mi lesz azok funkciója?

Az Európai Unióban a jelenlegi államszervezetek bizonyára veszí- tenek mindenhatóságukból, mert a külügy, a honvédelem és a pénzügy területén átadják jogosítványaik egy részét a nagyobb területigazgatási egységnek, az uniónak. De a mindennapok szintjén megmarad a tag- állami adminisztráció „nemzeti” jellege: hiszen mind a bankot, mind a hadsereget, nem beszélve a helyi igazgatásról, anyanyelvi szinten kell majd működtetni. Mint ahogy a helyi iskolázás, a helyi kereskedelem, az anyakönyvezés, a munkahelyek termelési igazgatása mind-mind anya- nyelven fog működni.

„TÖBBSÉG” ÉS „KISEBBSÉG” A NEMZETÁLLAMBAN ÉS AZ UNIÓBAN

Mindenki kisebbség?

De lehet-e vajon a mai értelemben vett nemzeti kisebbségekről beszélni majd egy ilyen csökkentett szuverenitású államban? Hiszen az ún. „kisebbség” fogalma csak az államon belül *többségben* élő nemzeti közösséghez *viszonyítva* értelmezhető. Az unióban mint területigazgatási egységben, mindenki „kisebbség”.

Egyáltalán: erősíteni vagy gyengíteni fogja az új igazgatási rendszer a *nemzeti-etnikai önazonosságot*? És ha igen, akkor csak a mai államok- ban többséginek számító nemzet tudatát fogja-e erősíteni, vagy a jelenleg kisebbségnek számító csoportok nemzeti alapú összetartozás-tudatát is? Konkrét esetről szólva: azzal, hogy gyengülni fog például a magyar nem-

A NEMZETISÉGEK MEGOSZLÁSA EURÓPÁBAN (százalékos arány)				
EU-TAGÁLLAMOK				
Ausztria		osztrák 99		egyéb 1
Belgium		flamand 55	vallon 33	egyéb 12
Dánia		dán 95	német 2	egyéb 3
Finnország		finn 93	svéd 7	–
Franciaország		francia 95		egyéb 5
Görögország		görög 93	török 3	egyéb 4
Hollandia		holland 88	fríz 11	egyéb 1
Luxemburg	luxemburgi 73	portugál 9	olasz 5	egyéb 13
Nagy-Britannia	angol 80	skót 10	ír/walesi 6	egyéb 4
Németország	német 95	török 2	szorb 1	egyéb 2
Norvégia		norvég 97	lapp és finn 1	egyéb 2
Olaszország		olasz 98		egyéb 2
Portugália		portugál 99		egyéb 1
Spanyolország	kasztíliai spanyol 70	katalán 18	galíciai 6	egyéb 6
Svédország	svéd 91	finn 3	lapp 2	egyéb 4
TAGJELÖLT (2004. MÁJUS 1-JÉN CSATLAKOZÓ) ORSZÁGOK				
Ciprus		görög 80	török 18	egyéb 2
Csehország	cseh 81	morva 13	szlovák 3	egyéb 3
Észtország	észt 62	orosz 30	ukrán 3	egyéb 5
Lengyelország		lengyel 98	német 1	egyéb 1
Lettország	lett 54	orosz 34	fehérorosz 4	egyéb 8
Litvánia	litván 81	orosz 9	lengyel 7	egyéb 3
Magyarország	magyar 96	német 2	szlovák 1	egyéb 1
Málta		máltai 95	angol 2	egyéb 3
Szlovákia	szlovák 86	magyar 11	cigány 1	egyéb 2
Szlovénia	szlovén 88	horvát 3	szerb 2	egyéb 7
<i>Forrás: Európa számokban. Tények és adatok a mai Európáról. Bp., 2001.</i>				

zetállam igazgatási szerepe a 21. századi Európai Unióban, jelenti-e majd azt is, hogy a magyarországi nem magyar népek kevésbé kényszerülnek arra, hogy egyedül és kizárólag a magyar nyelvet tanulják meg? Ahogy ez ma van! Vagy: használni fog az uniós keret például a magyarországi szlovákoknak? Hiszen számukra elvben mindegy lesz, hogy az uniós tag Magyarországon vagy a szintén uniós tag Szlovákiában élnek.

Regionális vagy uniós viszonyítás? Vagy pedig most már a „többség” és „kisebbség” fogalmát *regionális viszonylatban kell majd megfogalmazni*: olyan értelemben használjuk, hogy az adott régióban melyik nyelv van többségben és melyik kisebbségben. Akkor viszont felmerül a kérdés: ha, mondjuk, egy szlovákiai régióban, teszem azt, az Ipolyságban, a magyarság van többségben, akkor ott a magyarság lesz a többség, az ún. többségi nyelv, és a szlovák lesz a kisebbségi nyelv? Kérdések, kérdések a jövőről... Mindenesetre el kell kezdeni gondolkodni azon: az unión belül a *többség és kisebbség* fogalma *új értelmezésre vár*.

Uniós állampolgári tudat? Természetesen nem lehet megkerülni a következő kérdést sem: lesz-e „*uniós állampolgári*” tudat? Lesz-e uniós identitás? És hogyan viszonyul ehhez az „*európai identitás*”? Hiszen az Európai Unió sohasem lesz azonos a földrajzi vagy a kulturális Európával. Vagyis az európai identitás nem esik szükségszerűen egybe az európai uniós identitással. Hogyan viszonyul majd az uniós identitás az állampolgári vagy egyéb területi – például regionális vagy községi – identitáshoz? És hogyan viszonyul majd mindez az *állampolgári* és a *nemzeti identitáshoz*? Ez utóbbi nem feltétlen területigazgatási egységhez való identitás! Hiszen a nemzet élhet szétszórva is, egymástól független (egymástól földrajzilag távol eső) népcsoportok formájában. Mint ahogy élnek a magyarok Erdélyben, a Székelyföldön, messze a magyar határtól, sőt messze az Erdély közepén elhelyezkedő Kolozsvár környéki nemzetársaiktól. Nem beszélve azokról, akik a szórványokban élnek, Amerikától kezdve a világ különböző államaiban. De ugyanez érvényes a lengyelekre vagy a szlovákokra is: a nagyobb szlovák tömbtől 200 km-re elvándoroltva, Dél-Magyarországon. (Ismeretes, hogy itt a 18. század óta jelentős szlovák nemzeti kisebbség él, akik ma – szerintünk legalábbis – a szlovák nemzet tagjai a magyar állam területén.)

AZ UNIÓ VAGY A NEMZETÁLLAM POLGÁRA LESZÜNK?

Az emberi dimenziók uniós keretei Van már közös pénz, az euró, van már bizonyos életterületeken közös ágazati politika: így az agrártermelésben, környezetvédelemben. De előreláthatóan erősödni fog a közös közlekedéspolitiká, és szinte biztos, hogy erősödni fog a közös szabályozás a közbiztonság és a bírás-

kodás, az üzleti élet normáinak területén. Nagy előrelépés mindez a területigazgatási integráció irányába. De nem vagyunk képesek kitalálni az „*emberi dimenziók*” uniós kereteit: alig van elképzelés az emberek migrációs szabadságáról, erről nem szívesen beszélünk, mivel ez a nemzetállami munkaerőpiac érdekeivel kerülhetne szembe.* Én például elképzelhetetlennek tartom, hogy az Európai Unión belül bármiféle munkaerő-vándorlási korlátozást vezessünk be. Hiszen az unió egyik előnye a nemzetállammal szemben éppen a nagy térségi piac: mind az áruk, mind a szakértelem áramlásának nagy térségi szabadsága. Ha ez így lesz, akkor az unió területén individuális szórtságban etnikai-nemzeti tarkaság fog kialakulni. *A polgárok mindinkább az Európai Unió s kevésbé a nemzetállam polgárai lesznek.* Magyarországról származó emberek valószínűleg szórtaan fognak élni az uniós tagállamokban, Franciaországban, Németországban, Hollandiában és így tovább. Egy idő után ugyanúgy alakulhatnak ki etnikailag kicsiny csoportok magyarokból ezekben az államokban, mint ahogy alakultak ma, alakultak az elmúlt 30 esztendőben törökökből vagy horvátokból.

Individuális szórtság

Aszerint választanak majd az unió jövője polgárai új hazát, *hogy a tanult szakmájukra vagy tehetségükre hol találjanak vevőt.* És ők feltehetően ott fognak adót fizetni. Feltehetően megtanulják a helyi nyelveket, elsajátítják a szokások egy részét. De mindemellett megtarthatják eredeti nemzeti (magyar, horvát vagy török, lengyel stb.) nyelvüket, megőrzik szokásaik egy részét. Ezek a polgárok kiknek a „kisebbségei” lesznek? Ők az *unió polgárai*, és emellett az *unió magyarjai*. És ugyanez lesz a helyzet a szlovákiai magyarokkal is: ők egyszerűen „magyarok” lesznek az unión belül. Állampolgárságuk marad szlovák, emellett lesz egy európai uniós állampolgárságuk is. Az európai uniós állampolgársághoz való kötődésük feltehetően erősödni fog a szlovák állampolgárság rovására.

A munkaerő-igény a döntő

A kulcskérdés: lesz-e európai uniós *egyenese adó*? Tehát az unió intézményeinek fenntartásához nem a nemzetállam (pl. a szlovák állam) fog pénzüsszeget befizetni, hanem az unióban élő állampolgárok közvetlenül az unióba fizetik be adójukat.

Az uniós állampolgárság azt is jelenti, hogy különböző *civil szervezeti, önkormányzati* – közöttük etnikai önkormányzati – testületeket hozhatnak létre a szlovákiai magyarok. De ők már feltételezhetően nem a szlovák államhoz képest azonosítják magukat „kisebbségnek”, hanem a környező, regionális lakossághoz, a régió többségi lakosságához képest, feltéve, hogy ott többségükben szlovákok laknak majd. A „nemzeti-etnikai önkormányzat” így beilleszkedik majd a különböző identitások alapján szerveződő önkormányzatok közé. És addig fognak ezek létezni

Különböző civil szervezetek

*1998. július 4. „Emberközpontú Európa-politika, emberközpontú tudomány”.

és funkcionálni, amíg a lakosságnak van igénye a közösségi tudat ezen formájára.

Új típusú közösség-szerveződések Akárhogy lesz is: az unióban érvényesülő igazgatási rendszereknek igen nagy számú variációjával kell számolniuk, és fel kell készülniük arra, hogy mindegyik variáció megvalósulása egészen új irányba lökheti az unió polgárainak közösségszerveződését. Illetve ezek a közösségszerveződések önmagukban is változtatni, módosítani fogják a területigazgatási kereteket.

IPARI-TECHNIKAI FEJLLŐDÉS, ÖNKORMÁNYZATISÁG, IDENTITÁS-PLURALIZMUS

Nézzük a másik tényezőt: a 21. század ipari-technikai fejlődését!

Ha a 21. század várható ipari-technikai fejlődéséről beszélünk, mindenekelőtt fel kell tenni a kérdést: milyen változásokat hoz a chip-forradalom az emberi érintkezéskultúrában? Én szinte biztosnak látom, hogy az új érintkezési kultúra egy új *individualizmushoz* fog vezetni.*

Új individualizmus A tömeges televíziózás, a kialakuló és ma még beláthatatlan internetkultúra, az elektromos posta, az, hogy mindenkinek az otthoni íróasztalán lehet a világ kultúrája, a hódító kézi telefon – mind-mind ebbe az irányba hat. De az individualizmus – remélhetően – nem az egyén elkülönüléséhez, elmagányosodásához – új egoizmushoz – fog vezetni, hanem individuálisan megválasztott új közösségi azonosságtudatok kialakulásához. Az individualizmus tehát nem magányosítást-magányosodást jelent, hanem azt, hogy a *közösségi kapcsolatainkat* és ezzel identitásunkat is *individuálisan*, tehát egyénileg különböző módon választjuk meg. Azt, hogy az egyén sokkal szabadabban fogja megélni a maga önzonosság-érzését. Így például az Európában szinte mindent maga mögé utasító egyoldalú állampolgári identitás mellett erősödni fognak az etnikai-nemzeti, az életkor szerinti, a nemek szerinti, a világnézeti csoportképző és csoportkohéziós erők. Az állampolgári tudat megmarad, de más szinten: inkább adófizetők közössége marad feltehetően.

A civil szervezetek súlya Erre az új individualizmus-erősödésre épül az a feltevésem is, hogy a 21. században erősödni fog a *civil szervezetek* súlya. A civil szervezet: a *polgárok öngazgatási szerveződése*, amelynek közhasznát a közösség – az állam vagy az unió – elismeri. Ha fontosnak tartja az unió, hogy területén az etnikai-nemzeti sokszínűség megmaradjon, akkor költségvetési

*Glatz Ferenc: *Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon*. Bp., 1998. (E sorozatban újrakiadva: 2002.)

pénzből fogja fedezni azon intézmények működését, amelyek a polgárok nemzeti-kulturális önazonosságának megtartását szolgálják. De az is elképzelhető, hogy előírja, a megmaradó nemzetállamoknak a saját költségvetéséből kell biztosítaniuk – adott helyi lakossági arány esetén – az önkormányzatok létrehozását és működését.

Az új individualizmus – ez az új társadalmi energia. A sokféle szociális, életkori, nembéli és ezek mellett etnikai-nemzeti identitás megélésének vágya sokféle új típusú szervezet, mindenekelőtt egyesületek, önkormányzatok sorát hívhatja létre. Az új individualizmus a civil szervezetek erősödésének és kibontakozásának alapja is lehet. A civil szervezet a mi értelmezésünkben azt jelenti: a közösség elismeri, hogy bizonyos funkcióknak a kiéléséhez olyan intézményekre van szükség, amelyeket nem feltétlenül az államigazgatás vagy a szakigazgatás keretébe kell betagozni. Ekkor az állam vagy az Európai Unió a közösség adófizetői pénzéből – a költségvetésből – támogatást biztosít a polgárok szabad szervezkedésének, a civil szervezetnek, azzal a feltétellel, hogy ők egy bizonyos közfunkciót ellátnak. Vagyis bizonyos közfeladatok ellátása nem az államigazgatás vagy a szakigazgatás feladata. Csökken a végrehajtó hatalom súlya, és nő a polgárok szabad szervezkedésének részaránya. (Csak zárójelben: ehhez természetesen új típusú polgárra van szükség.) Én a különböző etnikai önkormányzatokat ilyen civil szervezetekként képzelem el.*

A nemzetállam vagy az Európai Unió elismeri, hogy a területén élő polgárok sokasága *különböző alapon szerveződő önkormányzatokat* (így etnikai önkormányzatokat) alkot, és ezeknek törvénybe foglalja jogait, ugyanakkor szabályozza is, azaz korlátozza is tevékenységi körét, és ebben a szabályozásban költségvetési, tehát közös pénzekből közhasznú funkciókra biztosított pénzeket szavaz meg. A 21. század Európájában a kisebbségi etnikai önkormányzat tehát *a civil szervezetek egyik formája* lehet. És mivel a polgárok szabad szervezkedési vágya erősödik – köztük az etnikai alapon történő önszerveződés is –, ezért a civil szervezetek fellendülésével és erősödésével, feltételezésem szerint, az *etnikai önkormányzatiság erősödése* is be fog következni.

Vagyis következtetésem az: az új ipari-technikai forradalom a következő évtizedekben egyén és közösség között a *különböző önazonosságokat fogja erősíteni egy időben*, és a polgárokban növekedni fog az igény arra, hogy *ezeket az önazonosságokat, identitásukat* párhuzamosan, *szabadon kiélhessék*. Ez is arra mutat, hogy az etnikai hovatartozás tudata és ezzel az etnikai alapon szerveződő önkormányzatok egyelőre nehezen kiszámítható változásoknak vannak kitéve.

A civil szervezet új értelmezése

Önkormányzatok különböző alapokon

Identitás-pluralizmus

* Az MTA-ról mint e civil szervezetek egyikéről: 1998. május 4. „A jövő Akadémiája. (Közgyűlési előadás)”.

Realitások Bevezetőmben csak érzékeltetni kívántam: mennyire függ a nemzeti-etnikai önkormányzatok jövője a kontinens jövőbeli területigazgatási rendszerétől, és mennyire függ attól, hogy milyen társadalmi hatást fog kifejteni a most végbemenő ipari-technikai forradalom. Ezekután röviden vázolnék néhány munkahipotézist, megfontolást. A cél – mint ahogy a mai konferenciáé is –, hogy ütköztessük *terveinket a realitásokkal*.

II.

EURÓPA ÉS NEMZETEI A 21. SZÁZADBAN

EURÓPA AZ ETNIKAI SOKSZÍNŰSÉG KONTINENSE

- A jövő terve* Én a jövő Európáját az etnikai sokszínűség kontinensének képzelem el. Pontosabban: olyan kontinensnek, ahol a jelenlegi etnikai sokszínűség megmarad. Fél-szigetünk területén olyan társadalom él majd, amelyben továbbra is sok, azonos szinten kiművelt nemzeti kultúra szabadon él, megújul, vagy éppen hal el, alakul át. Az uniónak ehhez a társadalmi-kulturális folyamathoz biztosítania kell a *lehetőséget*.
- A sokszínűség eddigi életetője: a nemzetállam* Európa egyik sajátossága volt, hogy kéttucatnyi, intézményesen rögzült – saját irodalommal, szokásrendszerrel bíró – nemzeti kultúra élt és él a területén. Ezt a magas (irodalmi) szinten élő nemzeti sokszínűséget az alakította ki, tartotta életben, hogy minden nemzet megalkotta a maga anyanyelvi-kulturális *igazgatási egységét, a nemzeti államot*. Ez tette lehetővé, hogy a társadalom minden rétege anyanyelvi szinten művelődhetett. Mint ahogy ennek a nemzetállamnak volt a sajátja Európa nyugati felén, hogy a többségi nemzet a kisebbségeket a nemzetállam eszközével elnemzetlenítette, elnyomta. Így nyomták el Franciaországban a bretonok, az okcitánok, Angliában a walesiek nemzeti tudatát és nemzeti kultúráját. Ezeknek az elnyomott nemzeteknek a kultúrája nem emelkedhetett irodalmi szintre.
- A nemzetállam deficitje* Ez a többségi nemzetpolitika – nyelvtörvényekkel, az igazgatás, a politikai rendszer „egynyelvűségé”-vel – két évszázada sújtja a mindennapok szintjén a kisebbségi anyanyelvi kultúrában – például az okcitánban vagy a walesiben – felnövő gyermekeket, mivel ha azok nem tanulták (volna) meg a francia vagy az angol irodalmi nyelvet, akkor nem lehettek szociálisan, kulturálisan versenyképesek a többségi, sőt – az államban kizárólagosságához jutott – francia vagy angol anyanyelvű gyermekekkel szemben.*

* Kis nemzeti kultúra és szociális helyzet összefüggéséről: 1996. december 12. „Tudományos-technikai forradalom – tudománypolitika – Akadémia”.

A 19–20. századi európai nemzetállami szerveződés tehát az államon belül többségben élő népek számára volt előnyös.

Ez a nemzetállamba szerveződés maga is, tudjuk, ismétlődő háborúhoz, sőt világháborúhoz is vezetett. A feltételezésem: az unió kiterjesztése megszünteti azt a lehetőséget, hogy az etnikai-nemzeti különbségeket adminisztratív hatalmi eszközökkel elfojtsák, vagy egyoldalúan támogassák. Az uniónak az egyik lényeges sajátossága lehet: megszűnik a többségi nemzet, a többségi nemzet uralma az adminisztrációban, és nem képes majd az adminisztráció erejével (azaz a nemzetállami és ezen belül is az igazgatási, szakigazgatási adminisztráció erejével) a nemzeti kisebbségeket elnyomni. A másik feltételezésem: a nemzeti különbségek nem fognak háborúskodáshoz vezetni.* Ehhez viszont az szükséges, hogy az unió területén *egységes etnikapolitikai elvek érvényesüljenek*. Mindenekelőtt annak az elvnek az érvényesülését látom szükségesnek: a nemzetállam vagy az Európai Unió és az alsóbb igazgatási egységek bízzák rá az emberekre, mit is akarnak kezdeni a maguk etnikai-nemzeti identitásával.

Etnikapolitikai elvek

A NEMZETI IDENTITÁS TERMÉSZETÉRŐL, GYENGÜLÉSÉRŐL, ERŐSÖDÉSÉRŐL

A nemzeti identitás kulturális természetű társadalmi jelenség. A mindennapok két területén jelenik meg: a *nyelvben* és a *szokásrendszerben*. A nemzeti identitás hagyományokon nyugszik, a nyelv és a szokásrendszer hagyományain, de mint minden hagyomány, ez is változik: egyes elemei elhalnak, mások fölerősödnek. A polgár életének egyes szakaszaiban fontosnak tartja a nemzeti identitást, azt egyéb – szociális, világnézeti, nembéli, sőt családi – identitásai elé helyezi. Más életkorszában gyengül ezen közösségalkotó erő érzése. Az is természetes, hogy ez egyénileg teljesen különböző lesz: van, aki egész életében nem tartja fontosnak a nemzeti önazonosságot, mindamellett, hogy az anyanyelvet használja, és a közösség szokásrendszere szerint él.

Nyelv és szokásrendszer

A nemzethez tartozás tehát megvallás (azaz szubjektum) kérdése. Míg az állampolgárság, az életkori vagy a rokonsági kötelék is adminisztratív természetű, mondhatnánk, objektív, egyéntől független identitás, addig a nemzethez tartozás egyszerűen *megvallás* kérdése, tehát szubjektív jellegű. Az egyén kiléphet a nemzeti identitásból. Azokat az irányzatokat, amelyek a különböző (nemzeti) identitások kiélését vagy ezt a változtatást korlátozzák, kirekesztő irányzatoknak tekintjük, és ezeknek nem lehet helye az új Európában. Az *etnikai sokszínűség* és a

Megvallás kérdése

* 1999. április 1. „Európa és polgárai, politikusai”.

A kirekesztés ellen kirekesztés egymást kizáró alapelvek. (Természetesen az állampolgárság adminisztratív keretéből is ki lehet lépni, sőt mi a 21. század Európáját az unió melletti többes állampolgárságú emberek együtteseként képzeljük el.) De vitassuk meg közelebbről a nemzeti identitás két életterületét: a nyelvet és a szokásrendszert!

A 21. SZÁZAD NYELVI KULTÚRÁJÁRÓL

Világnyelv, államnyelv, anyanyelv A 21. század Európájában feltehetően 3 nyelvi szint fog létezni: egy *világnyelv* (feltehetően az angol), egy *államnyelv* (amíg az államigazgatási rendszerek élnek, de évszázados távlatban ezek mégis megmaradnak) és az *anyanyelv*. Vagyis: világnyelv, államnyelv, anyanyelv. Emellett a regionális nagy világnyelv mellett élni fognak egyéb közvetítő nyelvek, és kialakulnak a szakmák szerinti, ún. szakmai lingua francák. A világnyelv az általános lingua franca, feltehetően az angol lesz, de emellett élnek majd a regionális lingua francák – mint például a Közel-Keleten az arab, a Távol-Keleten a japán vagy a kínai, annak különböző dialektusai, Közép-Európában a német, a volt francia Afrikában a francia, Kelet-Európában az orosz és így tovább. (Mint amilyen a diplomáciában a francia vagy a történettudományban, a földrajztudományban az angol mellett a német és így tovább.) Vagyis az egyes államnyelvek a szükség vagy érdekszféra szerint regionális, illetve szakmai lingua franca szintjére emelkedhetnek.*

2–3 nyelv elsajátítása? Kérdés viszont: *a 21. század Európájában képes lesz-e minden polgár 2-3 nyelvet elsajátítani?* Vagyis az anyanyelv mellett az azzal nem feltétlenül egybeeső államnyelvet megtanulni és emellett még a világnyelvet mint általános lingua francát, sőt ezen túlmenően esetleg regionális vagy szakmai egyéb lingua francákat is elsajátítani?

Anyanyelv és államnyelv Az *anyanyelv* a családi érintkezés és a kisgyermekkor fogalomkialakításának eszköze. Ez bizonyára megmarad a 21. században. Mi van akkor, ha az *államnyelv* nem azonos az anyanyelvvvel?

Az *államnyelv* az *állami oktatás* (tanulás) nyelve, a *helyi igazgatás* (anyakönyvezés, személyi nyilvántartás, adózás) nyelve, jórészt a *munkahely* (termelés, hivatal stb.) nyelve, és az ember adott környezetének – államának – napi érintkezési eszköze. A legnagyobb kérdés a mi tárgyunk szempontjából: az állam kizárólagosságra törekszik-e, és csak egyetlen államnyelvet ismer el „közhasnúnak”? Vagy pedig az oktatásban, a hivatali testületekben is elismeri több anyanyelv egyenjogúságát? További kérdés: vállalja-e majd az unió, hogy kötelezi az államokat arra, az állami szféra területeit több nyelven működtesse? De a legdöntőbb kérdés: *a*

* 1999. május 26. „A német nyelv, a német kultúra emancipációja”.

polgár vállalja-e azt, hogy az államnyelv mellett művelje esetleg az anyanyelvét is? Vagy pedig belenyugszik abba, hogy az államnyelv – vagyis az állam területén élő többség nyelve – háttérbe szorítja az anyanyelvet? Az „egy állam – egy nyelv” elvének ésszerűsége tagadhatatlan: a hivatali vagy oktatási, bírósági rendszert, sőt közlekedést, munkaszervezetet rendkívül nehéz több nyelven működtetni. Rendkívüli erőfeszítéseket kíván az állami adminisztrációtól, a képzéstől és magától a hivatalban ülő embertől is – hiszen egy több anyanyelvű államban a tisztviselőnek több nyelven kell értenie, a hivatalban dolgozó adminisztrátornak, pénztárosnak, anyakönyvvezetőnek éppúgy, mint a vasúti tisztviselőnek. És erre kiképezni az állampolgárokat rengeteg pénzbe kerül. És képes-e a 21. század embere arra, hogy több (az állam által elfogadottnak tekintett hivatali) nyelven működtessen közlekedést, igazságszolgáltatást, oktatást? Megéri-e az életéből, hogy pusztán a napi érintkezések megkönnyítésére ennyi nyelvet elsajátítson? Ami azt is jelenti: szellemi energiáit vagy az erre fordított pénzösszegeket más irányú képzettségének a kimunkálásától vonja el.

*Egy állam,
egy nyelv?*

A *világnyelv* elsajátítása a globalizáció következő évtizedében a szociális emelkedés feltétele lesz. A globális technikák – internet, kereskedelem, közlekedés – megkívánják a világnyelv valamilyen szintű ismeretét. Akik ezt (vagy a regionális lingua francát) nem sajátítják el, azok szubkultúrában fognak élni.

Világnyelv

Az *anyanyelv – államnyelv – világnyelv* (és a regionális nyelv tanulásának) dilemmáját az egyén esetében elsősorban az *érdek* fogja eldönteni. Ha az egyénnek érdekei fűződnek a többnyelvűséghez, akkor mind a három a nyelvet megpróbálja elsajátítani. (Erről még szeretnék később néhány szót ejteni.)

*Az egyén
érdekei
és képességei*

Elképzelhető, hogy az európai polgár *három nyelven beszél* majd? Vagy elképzelhető, hogy az államnyelv teljesen háttérbe szorítja a területén létező egyéb nyelveket? Elképzelhető, hogy a polgárok, látva a világnyelv hódítását, eleve letesznek arról, hogy az államnyelv és a világnyelv mellett gyermekkori nyelvüket (anyanyelv) is kiműveljék? S ha így lesz, akkor nekünk is, akik aktívan alakíthatjuk a jövőt, eleve a kisebbségi kultúrák feladását kellene meghirdetnünk? Mondván: egyszerűbb volna egyetlen világnyelvet elsajátítani és ezzel letudni az emberek közötti érintkezés minden gondját? Orvosoknak, pszichológusoknak is véleményt kellene nyilvánítani arról: *mire is képes az emberi agy?*

A 21. SZÁZAD SZOKÁSKULTÚRÁJÁRÓL

A nemzeti-etnikai összetartozás másik területe a mindennapi életben a szokáskultúra. Étkezési, öltözködési, viselkedési szokások együtte-

Tarkaság sét értjük ez alatt. A 21. század szokáskultúrájában, az uniformizálási tendenciák ellenére, minden eddiginél nagyobb *tarkaság* prognosztizálható. Az etnikai-nemzeti hovatartozástól el is válhatnak ezen viselkedési szokások. Lehetnek magyarul beszélő, de teljesen a francia, a spanyol vagy a német, román, szlovák stb. öltözködési, viselkedési, sőt ünnepek hagyományait megélt polgárai is Európának. És ez így lesz helyes.

A szokásrendszer legerősebb tényezői: az *éghajlati* és az ahhoz igazodó *öltözködési, lakás és étkezési gyakorlat, az önfenntartási rendszerben, a termelésben* elfoglalt hely, valamint az *érzelmi hagyományok*.

A sokféleség szeretete A globális termelési, érintkezési technikák térhódítása bizonyosra vehető. Az 1970-es években sokan azt gondolták, hogy a számtalan lokális – helyi éghajlattól, hagyománytól meghatározott – szokás- és viselkedéskultúra három generáción belül eltűnik. De ma már másként vélekedünk. Részben többet tudunk az *ember biológiai-szellemi lényegéről*, és tudjuk, hogy az ember egyik sajátossága éppen a *sokféleség szeretete* és a kíváncsiság megélése. Képes rég elfeledett szokásrendszereket életkörülményként választani, épp azért, mert az eltér a környezetének szokásaitól. Részben látjuk, hogy az individualizálódás az önállóságra büszkeséget is megteremt vagy erősíti. Az egyén individuálisan új szokáskultúrát választhat a többségi környezetétől eltérően, függetlenül azok nemzeti-etnikai eredetétől.

Éghajlati, természeti környezet hatásai Vagyis: a 21. századi modernizáció, a globalizáció, a szabad költözködés, közlekedés és újabb és újabb kultúrák megismerése, annak elemeinek elsajátítása, az új individualizmus nem fog általában a szokásrendszerek sokszínűségének eltűnéséhez vezetni. A polgár maga választja meg saját egyéni szokásrendszerét. Ezeket természetesen mindig behatárolják majd az éghajlati, természeti környezet, a többségnek vagy akár a társadalmi többségnek és a technikai szintnek a feltételei, hiszen az Északi-sark közelében élő népek szokásrendszere, akár építkezési rendszere, akár viselkedése, ételmezési kultúrája mindig is el fog térni, mondjuk, az Egyenlítő környéki népek viselkedésétől, mint ahogy a déliek temperamentuma, amely szoros összefüggésben van az ottani éghajlat nyújtotta lehetőségekkel, mindig is el fog térni az északi népek magatartásformáitól.

AZ ANYANYELV HASZNÁLATA ÉS MŰVELÉSE

A köznapiság ereje A nemzeti-etnikai kisebbségi lét érvényesülési területe, mondottuk: a *nyelvhasználat* és a *szokásrendszer*. A nyelv használata és kisebb mértékben a szokásrendszer megélése a köznapi érintkezésben történik, azok léte ettől függ. A nyelv és szokásrendszer megtartása, fejlesztése tehát a köznapi élet kulturális intézményeinek függvénye.

Ezen intézmények között a *családi* érintkezés és szokásrend teljes mértékben magánügy. Annak alakítása a polgár egyéni döntésétől függ: az állam nyelvét kezdi használni a kisgyermekkel való érintkezésben vagy esetleg a kisebbségi, de a szülők által még beszélt anyanyelvet. A két-nemzetiségű családok ismeretes dilemmája ez 200 esztendeje. (De feltehetően már korábban is létező dilemma volt ez.) Ezt a döntést erősen befolyásolja az állam politikája. A vegyes házasságban vagy kisebbségi anyanyelvben élő polgár akkor tanítja a kisebbségi nyelvet gyermekének anyanyelvként, ha a gyermek számára a kisebbségi nyelven is biztosított a szociális boldogulás. Ha ezen a nyelven iskolázódhat, intézheti közügyeit a hivatalokban, és használhatja munka közben azt. Ha az állam eleve elzárja a kisebbségi nemzet nyelve elől az érvényesülést, akkor a polgár részben szembekerül érzelmileg a saját igazgatási rendszerével, részben vállalnia kell, hogy netán gyermeke *szociálisan hátrányba kerül* társaival szemben, amennyiben nem képes mind a két nyelvet egyenrangúan használni. És most már számolnia kell a harmadik nyelvvel, a regionális vagy a világszintű lingua francával is. Sőt, lelkileg is sújthatja a többségtől való megkülönböztetés félelme. Ezért kétszáz éve – amióta modern igazgatási rendszerben élünk Európában – a politikai harcok újra és újra megélnéül témája a *nyelvhasználat a közintézményekben: az oktatás, a hivatal, a szakigazgatás* nyelve. Közhely a kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek számára: a 19–20. században a közintézmények nyelvhasználati jogán múlik a kisebbségi lét fennmaradása.

A család

„Kis nyelv” –
szociális
hátrány?

A nyelvhasználat joga *emberi jog*, és alanya nemcsak az egyén, hanem a közösséggé szerveződő nyelvi-szervezeti *kollektívum* is. Kollektív jog. Nemcsak a születésre, a termelésben elfoglalt (szociális) helyre való tekintet nélkül kell az esélyegyenlőséget biztosítani, hanem az anyanyelvre való tekintet nélkül is. Ez a mi liberalizmusunk alapelve. És nemcsak az anyanyelv *használatának* egyéni szabadságáról beszélünk, hanem az anyanyelv *kiművelésének lehetőségéről* is. És e ponton válik az anyanyelvhez való jog kollektív joggá. Hiszen az államnak egy közösség (kollektívum) számára kell biztosítania az anyanyelvi iskoláztatást, a televíziót, irodalmi intézményeket. Kérdés, hogy a 21. század európai állama mennyiben fogja ezt a kollektív jogot biztosítani.

*Nyelvhasználat:
egyéni
és kollektív
emberi jog*

Mi 1991–92-ben Magatartáskódex elfogadását javasoltuk a közép-európai államoknak. Ennek értelmében a község, illetve állam biztosítja az oktatásban, a hivatali életben a kisebbségi nyelv használatát, ha a kisebbségi polgárok 20–10%-os arányban jelen vannak. És emellett az állam vállalja a pozitív diszkriminációt a kisebbségek irányában, azaz a közpénzekből többet költ a kisebbségi kultúra megtartására, mint amennyi a számarány alapján a kisebbségekre esne. (A Magatartáskódex téziseinek, mivel az európai nagy nyelveken is közöltük és a Bertelsmann

*Magatartás-
kódex, 1992*

Alapítvány segítségével terjesztettük is, volt hatása a közép-európai térségen kívül a nyugat-európai kisebbségpolitikusok körében is.)

*A kisebbségi
önkormányzat*

A Magatartáskódex egy kisebbségi önkormányzati modellt tartalmaz. Leszögezi, hogy a kisebbségi önkormányzatiság kiterjed a kulturális életre, vagyis a vallási, az oktatási, a hivatali nyelvhasználatra, a születési, temetkezési és társadalmi ünnepelési gyakorlatra. De a kisebbség semmiképpen nem törekszik megbontani az állami integritást. Nem kíván függetlenedni a szállásterület nyersanyag-kihasználásában, az adózásban, nem kívánja megbontani az állam politikai igazgatási rendszerét sem.

A KÉTKAMARÁS PARLAMENT AZ IDENTITÁSPLURALIZMUSÉRT

*Az unió
„igényei”*

Most arra készülünk, hogy ezt a Magatartáskódexet az időközben – 1992-ben Maastrichtban – létrejött Európai Unió kisebbségpolitikai szabályainak figyelembevételével átdolgozzuk.* Közép-Kelet-Európa a bővítendő Európai Uniónak egy sajátos területe (része) lesz. Sehoh fejlődött ki a kontinensen olyan magas kulturális szinten a középkori Európa etnikai sokszínűsége, mint itt. És 1918 óta e térségben alakultak *kisebbségpolitikai technikák*, amelyek tanulságai, szerintünk, Nyugat-Európában is használhatók lennének. Különösen – paradox módon – az 1990 utáni évek kisebbségpolitikai tervei és kezdeményezései érdemelnek figyelmet. *Nemcsak etnikai konfliktusterület Közép-Kelet-Európa tehát, hanem a kisebbségpolitikai elvek kijegecesedésének térsége is.*

*Regionális
példák
Európában*

Most, a balkáni konfliktus nyomán megrettennek a nyugat-európai államok tőlünk. Felidézük az utóbbi tíz év történelmét. Felidézük az 1990–92 közötti közép-kelet-európai konfliktusokat: a marosvásárhelyi, pozsonyi tömegverekedéseket magyarok–románok, magyarok–szlovákok között azután a horvát–szerb fegyveres összecsapásokat, a szlovákok és csehek államjogi harcát; az 1918–20-ban létrehozott közép-európai államigazgatási rendszer széttöredését etnikai alapon. Ez az etnikai alapú széttöredés aggodalommal tölti el Nyugat-Európa politikusait. Joggal mondják, hogy a nyugat-európai etnikai reneszánsz parazsa 1990 után az európai peremterületek etnikai mozgalmaitól nyert újabb gyúanyagot. S hogy az unió első állásfoglalása a kisebbségi nyelvek használatáról 1992-ben nem utolsósorban a kelet-közép-európai „etnikai reneszánsznak”, illetve konfliktussorozatnak volt köszönhető. S nem utolsósorban annak, hogy Nyugat-Európa többségi nemzetei megijedtek *a kisebbségi konfliktusok importálásától*. Merthogy akkor ismét erősödik majd a baszk konfliktus, az ír konfliktus, és talán még a franciaországi okcitanok és más kisebbségek is, az angliai walesiek, felemelik fejüket,

*Aggodalom
Nyugat-
Európában*

* 1997. szeptember 17. „Magatartáskódex a közép-kelet-európai kisebbségpolitikában”.

és nyelvük, kultúrájuk irodalmi szintre emelését követelik. Most, 1999-ben, Koszovó után dönteni kell: vagy lezárják az unió keleti kiterjesztési folyamatát, s ezzel kívülre szorítják az etnikai konfliktusok veszedelmét, vagy komolyan veszik a kisebbségi jogok kiépítésének szükségét. Amely jogok alapja nyilvánvalóan az *önkormányzatiság* lehet.

*Egyelőre:
konfliktus-
terület*

Nem hagyhatjuk szó és vita nélkül a kisebbségek *politikai képviseletének* dolgát sem. Kiemelten az önkormányzatiság elvének érvényesítéséről beszélünk. Szükséges, hogy a kisebbség a saját önazonosságának megtartása érdekében befolyásolhassa az államapparátust. Ezt vagy *utcai tüntetés*, netán *erőszakos cselekvés* formájában teszi, ahogy Jugoszláviában történt 1990–99 között, vagy *parlamentáris keretek* között, mint Romániában, Szlovákiában. Én természetesen a kisebbségek parlamentáris képviseletének elvét támogatom. Nem csak azért, mert el akarom kerülni a fegyveres vagy utcai konfliktusokat, netán a terrorizmus gyakorlatának meghonosodását a Közel-Keletről Európába. (Mert ez utóbbi sincs kizárva, ha felnő egy, a nyugati szabadsághoz, az amerikai szabad fegyverhasználathoz szokott generáció itt, Közép-Kelet-Európában.) De azért is vagyok a kisebbségi parlamentáris képviselet mellett, mert az előbb említett identitáspluralizmust, a sokféle önazonosság kiélésének lehetőségeit szeretném biztosítva látni itt a térségben.

*A politikai
képviselet*

Ehhez viszont szükséges a *kétkamarás képviselet elvének* elfogadása. Az egyik kamarában („alsóházban”, mondjuk mi) kapnak helyet a politikai pártokhoz tartozás alapján megválasztott képviselők, a másik házban pedig a *civil szervezetek* megválasztott képviselői. (Ez lehetne a „szénátus”). A civil szervezetek: a helyi etnikai, vallási, oktatási-tudományos-kulturális intézmények, szakszervezetek és más egyesületek – akár nembéli csoportosulás alapján – tagsága által választott képviselők. Nem, nem kell félni a születési és egyéb előjogok feudális képviseletének visszacsempészésétől, aminek veszélyével intenek engem a magukat liberálisnak nevező barátaim. Itt nem a születés alapján létrehozott „felsőházzal” van szó, hanem nagyon is a „nép” által választott képviseletről! Ám olyan képviseletről, amelyik a pártpolitikai szimpátián túl lehetőséget nyújt a polgárnak egyéb kötődései kinyilvánítására, identitáspluralizmusának kiélésére.

*A civil
szervezetek
kamarája*

Egy ilyen kétszintű képviseleti rendszert lehetne érvényre juttatni mind a községi, mind az állami szinten. Az 1980-as években még csak feltételeztem, hogy a liberális képviseleti gyakorlatnak el kell jutnia egyszer a többkamarás képviseleti elvhez, most, 1999-ben, látva az európai politikai rendszerek szembesülését a szociális, etnikai és más (vallási, nembéli, „zöld” stb.) önazonosságok kifejlődésével, most immáron *meggyőződésem*, hogy ezen elv érvényesítése nélkül ismét zsákutcába jut az európai parlamentáris rendszer. (Ahogy odajutott 1930 után, a szo-

*Az európai
parlamentáris
rendszer jövője*

ciális és etnikai identitások nagy felszínre törése idején. Azután jött a faszizmus, kommunizmus...)

Döntési helyzetben Akárhogy is gondolkodnak kollégáim a többszintű parlamentáris képviselőtről a mai viták során vagy az államok számára ajánlott kisebbségi magatartáskódex hasznáról, egyet talán elismernek: döntenünk kell, hogy *mire használjuk fel a közérdekű és közhasznú adminisztrációt!* Tiszteletlenül volna elterelni a figyelmet arról: a nemzeti identitás kiélése, megtartása a köznapi emberek részéről nemcsak spontán gazdasági, kulturális-antropológiai, tömeglelki jelenség. De egy nagyon is befolyásolható *viselkedési forma*. A mai európai politikát csináló nemzedéken is múlik, hogy a kontinens etnikai-vallási, szokásrendi sokszínűsége megmarad-e vagy sem. Én, mint klasszikus értelemben vett liberális értelmiségi, azon a véleményen vagyok, hogy meg kell adni az intézményes lehetőséget ahhoz: a polgár élje meg szabályozott – tehát védelmet élvező és parlamentáris korlátok között biztosított – módon a maga összes önazonosságát. Az *állam* pedig, amely számomra elsősorban a közösségi élet szabályozásának intézménye, *az egyéni szabadságjogok megélésének biztosítója kell hogy legyen*. S mint ilyenek tiltania kell a születés, a szociális, a nembéli, az etnikai, vallási és egyéb közösségi hovatartozásra alapuló kirekesztéseket. Márpedig *a kirekesztés nem a lincseléssel, a nyílt megalázással kezdődik, hanem azzal, hogy megtagadják a jogot, a lehetőséget valamelyik önazonosság szabad kiélésétől*.

Liberális hagyomány, etnikai önkormányzat, népképviselő Így kapcsolódik az én gondolkodásomban össze *európai liberális hagyomány, az ipari-technikai forradalom kifejlesztette új individualizmus, etnikai önkormányzatok*, 21. századi politikai önkifejezés – és általában polgári önmagunk kifejezési – szabadsága. És így kapcsolódik össze az én gondolkodásomban az európai etnikai kisebbségek ügye a *demokratizmussal, a népképviselő elvével*. És mindez a modern polgári etikával. És így kapcsolódik össze a jövőorientált európai polgári magatartás a kisebbségkutatással. Ez utóbbi kifejlesztését azért tartom fontosnak, mert az új típusú európai polgárság egyik önazonossági formáját s ezzel a büszke civil lét új kereteit erősítheti.

III.

AZ ÚJ KUTATÓI MAGATARTÁSRÓL

A KISEBBSÉGGKUTATÁS TÁRGYA, JELLEGE

A kisebbségi lét a nemzeti lét egyik formája. Olyan helyzetben alakul ki, amikor más nemzet többségi környezetében kell a nemzeti önazonosságot megélni. A kisebbségkutatás a nemzeti identitás kutatásá-

nak egyik részterülete. A *kisebbségkutatás tárgyát* tehát azok az *élet-tevékenységek* képezik, amelyekben a nemzeti-kisebbségi önazonosság megnyilvánul, és azok az *intézmények*, társadalmi körülmények, amelyek befolyásolják a nemzeti-kisebbségi önazonosság érzését.

Élet-tevékenység, intézmények

A nemzeti önazonosság megélésének két területe, mondtuk, a *nyelvhasználat* és *szokásrendszer*. Az önazonosságot befolyásoló tényezők pedig: a családi, a mindennapi érintkezés, az oktatás, illetve az igazgatás, a termelési szervezet, a kereskedelem. A kisebbségkutatás feladata ezek tanulmányozása.

Vagyis a *kisebbségkutatás*: a nyelv (*nyelvészet*), társadalmi elemzés (*szociológia, kultúranropológia*), szokásrendkutatás (*néprajz*), intézmények, jogi szabályalkotás (*jogtudomány*), állami, önkormányzati szervezetek (*politológia, államtudomány*), a termelési, megélhetési, kereskedelmi helyi feltételek (*gazdaságtörténet*) tanulmányozása. A *kisebbségkutatás tehát komplex társadalomtudomány*.

Kisebbségkutatás: komplex társadalomtudomány

KISEBBSÉGGKUTATÁS KELET-EURÓPÁBAN

Nagyobb tanulmány tárgya lehetne: hogyan alakult a kisebbségkutatás Európában, Kelet-Európában és Magyarországon. Nekünk, Kelet-Európában élő népeknek erre különösen figyelniük kellene azért is, mert e téren az európai történelemben úttörő érdemeink vannak.

Térségünkben, Közép-Kelet-Európában a komoly kisebbségkutatás a múlt században a néprajz, a nyelvtudomány, majd a történettudomány, a szociológia keretében alakult ki. A 19–20. század fordulójának helyi állama, a Habsburg Monarchia nem nemzetlenítette el a kis etnikumokat úgy, mint tették azt Nyugat-Európában: Franciaországban, Németországban, Angliában. A 19. században toleráns – és épp ezért korszerűtlennek tartott – Habsburg-államon belül nevelkedett fel a román, szlovák, szerb, horvát és magyar kultúra is. Elsősorban azért, hogy megteremthették a maguk nemzeti értelmiségét. Ezek második-harmadik generációja azután a 19–20. század fordulóján már *teljes körű, önálló nemzeti nyelvű oktatást*, majd később *igazgatást* kívántak. (Zárójelben jegyzem meg: külön tanulmányozandó lehet az a *sokféle autonómia a történelmi Magyarország területén*, ahol a területi és kulturális, az etnikai-vallási *autonómiák sokasága* virágzott egészen az 1870-es évekig. Ezek keretén belül a különböző etnikumok – szerbek, horvátok, de a határőrvidéken románok is – kibontakoztathatták a maguk nemzeti kultúráját: használhatták nyelvüket vagy gyakorolhatták éppen az etnikai összetartozást erősítő vallási szokásaikat.)

A Habsburg Monarchia területe

Sokféle autonómia

A 19–20. század fordulóján a közép-kelet-európai térségnek ez a soketnikumú sajátossága megjelenik az *értelmiségi mozgalmak és kuta-*

tások tematikájában is: néprajzkutatók, történészek, népdalkutatók, írók lesznek a megfogalmazói.

- Magyarország:* A *politika* – úttörő módon Európában – Magyarországon 1912-ben fordul a nem magyar kisebbségek kutatása felé, éppen attól az aktuális programtól hajtva, hogy a nem magyar nemzeti kisebbségek is valóságos otthonra találjanak a magyar államon belül. A Monarchia 1918. évi szétesése után inkább *politikai propaganda* folyik a térségben a kisebbségi témáról, a *rendszeres kutatás* 1942-ben indul meg a Budapesten létrehozott *Államtudományi Intézet* keretében: földrajz, néprajz, történettudomány művelői kezdenek a kisebbségi kérdéssel foglalkozni. Erre a hagyományra – és a marxista Kelet-Európa-kutatás internacionalista eszmevilágára – épül az 1945 utáni magyarországi kisebbségkutatás, amely elsősorban a történeti témák művelésében aktív. Az 1980-as években azután részben az Akadémia Történettudományi Intézetében, részben a *Gorkij Könyvtárban* épül ki speciális kisebbségkutató műhely, illetve létrejön a *Magyarságkutató Intézet* Köpeczi Béla miniszter kezdeményezésére, Juhász Gyula vezetésével, amelyik a határokon túli magyarság kutatását tervszerűen és szakszerűen végzi. Ennek a programját részben átveszi az 1991-ben létrehozott *Teleki László Alapítvány*, míg az MTA Történettudományi Intézetében folytatódnak a kutatások az újonnan létrehozott *Budapesti Európa Intézettel* együttműködve. (Ez utóbbi két intézet menedzselte és e sorok írója ezek igazgatójaként dolgozta ki 1991–92-ben a fentebb már említett kisebbségi „Magatartáskódex”-et, amely a magyar mellett angolul, németül, románul, szlovákul, több mint 40 ezer példányban jelent meg, s amelyet máig kézikönyvként használnak Közép-Kelet-Európa kisebbségkutatói és -politikussai.)
- 1980-as évek* Ezekre a kezdeményezésekre épülhetett rá akadémiai elnökként tett javaslatom: az akadémiai *Kisebbségkutató Műhely*. Ennek első nemzetközi konferenciáját rendezzük most itt Budapesten, az Akadémia épületében.* Külön örömmünkre szolgál, hogy partnerrendezőnk a jelenleg legerősebb, 1995-ben létrehívott nyugat-európai kisebbségkutató intézet.
- 1992: magatartáskódex*
- 1998: Kisebbségkutató Műhely*

A KUTATÓ KÖZÉLETI AKTIVITÁSÁRÓL ÉS REALITÁSFELISMERÉSÉRŐL

- Alkalmazott kutatás* Kisebbségkutató intézményeinket interdiszciplináris elvek alapján kell berendeznünk. A kisebbségkutatás alkalmazott kutatás. Az MTA Kisebbségkutató Műhelyében helyet kapnak a különböző diszciplínákat – történettudomány, néprajz, szociológia, jog, államtudomány stb. – kép-

* 1998. október 15. „A kisebbségpolitika új útjai”.

viselő, azaz ilyen képzettségű kutatók. És e műhely politikai intézet is a szó klasszikus értelmében: azzal, hogy kutatja a kisebbségek *történelmét*, illetve *jelenét és jövőbeli kilátásait*, és azzal, hogy ezeket megfogalmazza, aktívan bele is szól abba, hogy a kisebbségeknek milyen helyet kell biztosítani a jelen, illetve a jövő társadalmában. Így a kisebbségkutatás, mint minden alkalmazott társadalomtudomány, szembe kell hogy nézzen a bevezetőmben említett dilemmával: meddig engedje magát vezetetténi álmaitól, a jövőképétől, és a tényeknek engedve mikor adja fel a jövőképbe vetett hitét? Meddig ragaszkodják munkahipotéziséhez? *Hisz a jövőkép számunkra, társadalomkutatók számára nem más, mint hipotézis.*

Mi szeretnénk az identitáspluralizmus Európájában élni. Mi szeretnénk, ha az Európai Unió olyan igazgatási rendszert építene ki, amelyik a polgárok mindenféle identitásának kiélését lehetővé tenné, és *közpénzekből* azt segítené. Mi elsősorban a *polgárok Európai Unióját*, és *nem csak az államok Európai Unióját* szeretnénk építeni. Ez a szándékunk, ez a tervünk mint értelmiséginek, mert látjuk: ez az alternatíva „benne van”, ez „reális opció” az európai történelemben, és elvben az *új ipari-technikai és kulturális világfolyamatok is erősíthetik* ezt az elképzelést. De ez csak az egyik lehetőség. Lehet más is a jövő. Lehet, hogy a világgazdasági és technikai globalizáció nem fog a regionális integrációknak kedvezni, tehát szétörni a kontinentális integrációs egységeket, amilyenek készül az Európai Unió is. Lehet, hogy az informatika eszköztára segít átlépni ezeken a „középszintű” területi integrációs próbálkozásokon, mert a most alakuló informatikai háló az egyént közvetlenül köti majd össze a *glóbuszszintű integrációs szervezetekkel*. Amelyek talán nem is területigazgatási alapon jönnek létre, hanem például csak szakmai alapokon. És akkor az egyén identitásai között is teljesen másodlagossá válik a lokális identitás. (Habár ezt nehezen tudom elképzelni a lokális természeti karbantartási kötelezettségek miatt.)

Lehet, hogy a nemzeti nyelvek közötti különbségtevés teljesen eltűnik. Lesz egy lingua franca (az angol) és emellett tucatnyi regionális lingua franca és 200 valahány lokális nyelv. S akkor *az államnyelv kategóriáit el is felejthetjük*. Mint ahogy azt sem szabad kizárni, hogy ezer év múlva – s mi ezer év az emberiség történelmében! – egyetlen irodalmi szintű nyelvet fog használni az emberiség, amely az akkor éppen világhatalmat gyakorló „nemzet” által bevezetett nyelv lesz. (Amilyen most az amerikai-angolszász hatalom nyelve.) Talán az angol, talán egy mesterséges nyelv, amilyen az eszperantó volt. Ha szerencséje lesz utódainknak, akkor ez a nyelv olyan érintkezési eszköz lesz, amelyik a legegyszerűbb és a legtöbb gondolkodási variációt teszi lehetségessé.

Azt sem lehet kizárni, hogy az emberiség további demográfiai robbanássorozata – például a Távol-Keleten és a Közép-Keleten – felborítja

*Az identitás-
pluralizmus
Európája*

*A jövő
lehetőségei*

Az ismeretlen jövő az emberi kultúra utóbbi 5000 évének uralkodó trendjét, s maga alá temeti a zsidó-keresztény kultúrkört, amelynek világhatalmi képviselője politikailag jelenleg az USA, az Európai Unió s talán egy kicsit még mindig Oroszország, világnézetileg pedig a keresztény egyházak, illetve az ateista európai-amerikai polgár.

MA: DÖNTÉSHELYZET

- Alternatíva* És itt kell megállni. A kisebbségkutató, mint minden társadalomkutató tanultságából következően már hipotéziseit, jövőképeit is úgy formálja, hogy tudja: az alternatíva benne rejlik a történelemben, de a jövőben nem szükségszerűen a ma reálisnak látszó forgatókönyv szerint történnek majd a dolgok. És amikor a késői kutató felismeri, hogy egy nem várt „forgatókönyv” valósul meg, akkor fel kell adnia ragaszkodását az általa festett jövőképhez. Legalábbis mint kutatónak. Ez etikai kérdés is, a *kutatói etika kérdése*. Mondhatja tehát 20 év múlva: sajnós a spontán világgazdasági, termelészervező és tömegkulturális erők egészen más-ként hatottak ki a fejlődésre, amint azt mi gondoltuk 1999-ben. Mondhatja: sajnós nem lett semmi az európai sokszínűségből, nem sikerült az etnikai kisebbségek megmaradását politikai eszközökkel segíteni. Még azt is elképzelhetjük: ez a kudarc az európai értelmiségiek vagy politikusok rossz döntései miatt következett be.
- A „mulasztás” vádjá* Mert most erről van szó: *döntéshelyzetről*. S lehet jól vagy rosszul dönteni. Ki kell akkor majd mondani a következtetést, mert a kutatónak az észlelt, megismert valóságot, mint az orvosnak a diagnózist, ki kell mondania! De természetesen mint ember megtarthatja hitét, hogy végül is az ő embereszményei voltak a helyesek, hogy az ő általa elképzelt világ egy jobb, emberibb világ lett volna. Csak valahol elrontottuk, vagy előre nem látható erők jelentek meg valahol a történelemben, és mindennek más irányt adtak. A lényeg: *a mulasztás vádjával ne illethessük magunkat!* És ez már nemcsak kutatói etika, hanem az általános etika kérdése is. Így érthető meg, hogy számomra *a kisebbségekkel való foglalkozás etika kérdése is*. Mert ma, 1999-ben nem figyelni az új közösségzerveződésekre, s arra, hogy döntési helyzetben vagyunk, s hogy a mi nemzedékünkötől is függhet az európai népesség sokszínűségének megtartása – erre nem figyelni megítélésem szerint mulasztás volna.

Kézirat

Rövidítve megjelent: „Európai jövő és a nemzeti kisebbségek jövője”.
In: „Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. (Szerk.: Krausz Tamás, Szvák Gyula.) Bp., 2003., 85–91. old.